

“BOBURNOMA” VA “BOBURIYNOMA” DA TARIXIY-SIYOSIY LEKSIKANING SEMANTIK KENGAYISHI VA FUNKSIONAL-USLUBIY VAZIFALARI

Suyunova Dilnozaxon Ilhomjon qizi

Mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. “Boburnoma” va “Boburiynoma”da tarixiy-siyosiy leksikaning leksik-semantik hamda funksional-uslubiy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. “Boburnoma”da taxt, saltanat, viloyat, bek, navkar, qo‘rg‘on, darvoza kabi birliklar tarixiy voqelikni aniq nomlashga xizmat qilsa, “Boburiynoma”da ular tarixiy xotira, meros, ehtirom va ma‘naviy davomiylik ma‘nolari bilan boyiydi.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, “Boburiynoma”, tarixiy-siyosiy leksika, semantik kengayish, funksional-uslubiy vazifa, badiiy talqin, tarixiy xotira.

Аннотация. В статье сопоставительно анализируются лексико-семантические и функционально-стилистические особенности историко-политической лексики в “Бабурнаме” и “Бобурийнома”. В первом тексте указанные единицы точно называют политическую действительность, а во втором приобретают значения исторической памяти, наследия, почитания и духовной преемственности.

Ключевые слова: “Бабурнаме”, “Бобурийнома”, историко-политическая лексика, семантическое расширение, функционально-стилистическая функция, историческая память.

Abstract. The article comparatively studies the lexical-semantic and functional-stylistic features of historical-political vocabulary in “Baburnama” and “Boburiynoma”. In “Baburnama”, the relevant units name historical-political reality precisely; in “Boburiynoma”, they are enriched with the meanings of historical memory, heritage, reverence and spiritual continuity.

Keywords: “Baburnama”, “Boburiynoma”, historical-political vocabulary, semantic expansion, functional-stylistic function, artistic interpretation, historical memory.

“Boburnoma” o‘zbek tarixiy-memuar nasrining yirik namunasi bo‘lib, unda muallifning siyosiy tajribasi, harbiy yurishlar tafsiloti, davlat boshqaruvi va davr ijtimoiy munosabatlari bevosita hayotiy kuzatuv asosida bayon qilingan. Asar leksikasida tarixiy-siyosiy qatlam alohida o‘rin tutadi, chunki aynan shu qatlam orqali Bobur yashagan davrning hokimiyat munosabatlari, hukmdorlik mavqeyi va harbiy-siyosiy kurashlari lisoniy ifodasini topadi. Xayriddin Sultonning “Boburiynoma” asari esa Bobur shaxsiyati va Boburiylar merosini keyingi davr badiiy tafakkuri asosida qayta talqin qiladi. Shu sababli ikki asarni qiyoslashda so‘zlarning oddiy takrori emas, ularning ma‘no taraqqiyoti va matndagi vazifasi muhimdir.

Maqolaning dolzarbligi manba matnda aniq tarixiy voqelikni bildirgan birliklar keyingi badiiy matnda qanday qo‘shimcha mazmun olishi bilan belgilanadi. Z.T. Xolmanovanning “Boburnoma” leksikasi haqidagi tadqiqotlarida asar tilidagi ijtimoiy-siyosiy qatlam, tarixiy birliklar va ularning

qo'llanish doirasi maxsus o'rganilgan⁵⁰. Badiiy matn tahliliga oid ishlarda esa so'zning ma'nosi matn sharoiti, obraz talqini va muallif munosabati bilan bog'liq holda ochilishi ta'kidlanadi⁵¹.

Maqolada *taxt, saltanat, viloyat, bek, navkar, qo'rg'on, darvoza* kabi birliklar hamda "Boburiynoma"dagi Boburiylar, *maqbara, qadamjo, tarixiy xotira, meros, ehtirom* kabi birliklar qiyosiy-leksik va funksional-uslubiy jihatdan tahlil qilinadi.

Tarixiy-siyosiy leksika muayyan davrning davlat tuzumi, hokimiyat munosabatlari, ma'muriy boshqaruvi, harbiy tashkiloti va siyosiy harakatlarini ifodalovchi lug'aviy birliklarni qamrab oladi. Bunday birliklar tarixiy matnda, avvalo, nominativ vazifani bajaradi, ular shaxs, lavozim, hudud, siyosiy mavqe yoki harbiy holatni aniq nomlaydi. Badiiy matnda esa shu birliklar davr ruhini tiklash, tarixiy kolorit yaratish, obrazning ijtimoiy mavqeyini belgilash, muallif munosabatini ifodalash va o'quvchida tarixiy xotira hissini uyg'otish vazifalarini ham bajaradi.

Semantik kengayish so'zning asosiy ma'nosi saqlangan holda yangi mazmuniy qirralar bilan boyishini bildiradi. Bu hodisa tarixiy-siyosiy birliklarning "Boburnoma"dagi bevosita siyosiy-hujjatli ma'nosidan "Boburiynoma"dagi badiiy-baholovchi, xotiraviy va ma'naviy ma'nolarga o'tishi tarzida talqin qilinadi. Tahlilda faqat lug'aviy ma'no emas, balki so'zning matndagi funksional-uslubiy vazifasi ham asosiy mezon sifatida olinadi.

"Boburnoma"da *taxt* birligi hokimiyat, hukmdorlik mavqeyi va davlat boshqaruvi markazini bildiradi. Bobur hayotida *taxt* mavhum ramz emas, balki real siyosiy kurashning asosiy nuqtasidir. Shu sababli bu birlik asarda hokimiyatga egalik, undan mahrum bo'lish, uni qayta qo'lga kiritish kabi tarixiy vaziyatlarni aniqlashtiradi. Uning asosiy vazifasi siyosiy voqelikni nomlash va Boburning tarixiy mavqeyini ko'rsatishdan iborat.

*Saltanat*⁵² birligi "Boburnoma"da davlat tuzumi, hukmronlik hududi va siyosiy qudratni ifodalaydi. U harbiy yurish, ittifoq, siyosiy tayanch, dushmanlik va hududiy barqarorlik bilan bog'liq holda qo'llanadi. Saltanat so'zining semantik maydoni *viloyat, mulk, qo'shin, bek, navkar* kabi birliklar bilan tutashib, asarning tarixiy-siyosiy leksikasini tizimli qatlam sifatida shakllantiradi.

Viloyat, mulk, yurt kabi birliklar siyosiy-hududiy makonni bildiradi. Ular oddiy geografik nomlash bilan cheklanmay, hokimiyat doirasi, siyosiy tasarruf va harbiy yurish yo'nalishini ko'rsatadi. "Boburnoma"da makon ko'pincha harakat maydoni sifatida ko'rinadi, viloyat qo'lga kiritiladi, boy beriladi, himoya qilinadi yoki undan chekiniladi. Makon bildiruvchi birliklar siyosiy jarayonning faol unsuri sifatida qatnashadi.

Bek va *navkar* birliklari esa ijtimoiy-siyosiy tabaqa hamda harbiy tuzilma bilan bog'liq. *Bek* hokimiyat tizimidagi nufuzli shaxsni, *navkar* esa harbiy xizmat va sadoqat munosabatini anglatadi. Bu birliklar Bobur davridagi siyosiy tuzumni shaxslararo munosabatlar, yordam, xiyonat, sadoqat va qarama-qarshiliklar tizimi sifatida ko'rsatadi.

Qo'rg'on va *darvoza* birliklari ham tarixiy-siyosiy leksikaning muhim qismidir. Ular me'moriy yoki makoniy birlik bo'lish bilan birga, "Boburnoma"da mudofaa, qamal, kirish-chiqish nazorati, harbiy ustunlik va siyosiy xavfsizlik ma'nolarini ham ifodalaydi. "Boburnoma"da tarixiy-siyosiy leksika voqeani aniqlashtirish, tarixiy-hujjatli bayonning ishonchliligini ta'minlash va Boburni davrning faol siyosiy ishtirokchisi sifatida ko'rsatishga xizmat qiladi.

"Boburiynoma"da tarixiy-siyosiy leksika bevosita voqea qaydi emas, balki tarixga munosabatni bildiruvchi badiiy vosita sifatida faoliyat ko'rsatadi. Xayriddin Sulton Bobur

⁵⁰ Холманова З.Т. "Бобурнома" лексикаси тадқиқи. Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2009.

⁵¹ Yo'ldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A. Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 115 b.

⁵² З.М. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: "Шарк" нашриёт, 2002. – 563 б.

siyimosini tarixiy shaxs, davlat arbobi, shoir va ma'naviy meros egasi sifatida talqin qilgani uchun "Boburnoma"dagi siyosiy qatlam yangi estetik vazifaga bo'ysunadi. Shu bois *taxt* va *saltanat* birliklari keyingi matnda faqat hokimiyat belgisi emas, balki Boburiylar merosi, tarixiy davomiylik, milliy iftixor va ehtirom mazmunini ham oladi.

"Boburnoma"da *taxt* siyosiy mavqe va real hokimiyat belgisi bo'lsa, "Boburiynoma"da u tarixiy xotira bilan tutashgan ma'naviy belgiga yaqinlashadi. Bu yerda *taxt* so'zi hukmdorlik kurashining natijasini emas, ko'proq Bobur nomi bilan bog'langan tarixiy merosni eslatadi. So'zning siyosiy ma'nosi saqlanadi, biroq uning badiiy-baholovchi qatlami kuchayadi.

Saltanat birligida ham shunday kengayish kuzatiladi. "Boburnoma"da *saltanat* davlat boshqaruvi va hukmronlik tizimini anglatrsa, "Boburiynoma"da Boburiylar sulolasining *tarixiy shon-shuhrati*, *ma'rifiy merosi* va *madaniy davomiyligi* bilan bog'lanadi. Natijada *saltanat* so'zi siyosiy tushuncha doirasidan chiqib, tarixiy-ma'naviy qadriyatni ifodalovchi birlikka aylanadi.

"Boburiynoma"da Boburiylar, *maqbara*, *qadamjo*, *ziyosat*, *tarixiy xotira*⁵³ kabi birliklarning faollashuvi tarixiy-siyosiy leksikaning ma'naviy maydon bilan yaqinlashganini ko'rsatadi. "Boburnoma"da makon ko'pincha voqea sodir bo'lgan joy bo'lsa, "Boburiynoma"da u xotira va ehtirom manziliga aylanadi. *Maqbara* va *qadamjo* birliklari siyosiy tarixni ziyorat, qadrlash va ma'naviy davomiylik bilan bog'laydi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ikki asar o'rtasidagi leksik bog'liqlik oddiy so'z takrori emas. Tarixiy-siyosiy birliklar "Boburiynoma"da yangi matniy sharoitga moslashib, ma'no jihatdan kengayadi. *Taxt* "Boburnoma"da siyosiy hokimiyatni bildirsa, "Boburiynoma"da *tarixiy meros* va *Boburiylar xotirasini* uyg'otadi. *Saltanat* "Boburnoma"da davlat boshqaruvi va hukmronlik tizimini anglatrsa, "Boburiynoma"da tarixiy shon-shuhrat, ma'naviy davomiylik va milliy iftixor mazmuni bilan boyiydi.

Bek, *navkar*, *qo'rg'on*, *darvoza* birliklarining vazifasida ham o'zgarishlarni ko'zatish mumkin. "Boburnoma"da ular siyosiy tuzilma, harbiy xizmat, qamal, mudofaa va strategik makonni ko'rsatadi. "Boburiynoma"da esa shu tipdagi birliklar tarixiy obrazlar xotirasini jonlantirish, davr ruhini o'quvchi tasavvurida tiklash, Bobur siyimosini badiiy talqin qilish vazifasini bajaradi. Birliklarning nominativ vazifasi saqlansa-da, tasviriy va baholovchi vazifasi kuchayadi.

Funksional-uslubiy jihatdan "Boburnoma"da tarixiy-siyosiy leksika hujjatli aniqlik, voqelikni bevosita nomlash, siyosiy vaziyatni izohlash va tarixiy ketma-ketlikni ta'minlash vazifasini bajaradi. "Boburiynoma"da esa shu qatlam badiiy talqin, tarixga ehtirom, Bobur siyimosini ulug'lash, o'quvchida milliy xotira hissini uyg'otish, tarixiy merosni ma'naviy qadriyat sifatida ko'rsatish vazifasini oladi.

"Boburiynoma"da tarixiy-siyosiy birliklarning ruhiy-emotsional maydon bilan yaqinlashuvi ham kuzatiladi. Masalan, *taxt* va *saltanat* atrofidagi ma'no Boburning g'urbat, iztirob, sog'inch, armon kabi kechinmalari bilan tutashadi. Natijada siyosiy birliklar quruq tarixiy axborot emas, balki tarixiy shaxsning ichki olamini ko'rsatuvchi vositaga aylanadi. Bu jihat manba asardagi real siyosiy tajribaning keyingi asarda badiiy ruhiy talqin bilan boyiganini ko'rsatadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, "Boburiynoma"da tarixiy-siyosiy leksika o'quvchi bilan tarix o'rtasida ma'naviy aloqa hosil qiladi. *Maqbara*, *qadamjo*, *tarixiy xotira*, *meros* kabi birliklar Bobur hayotini yakunlangan tarixiy voqea sifatida emas, balki bugungi avlod ongida yashab turgan qadriyat sifatida talqin etadi. Shu bois bu leksik qatlamning uslubiy vazifasi faqat tasvirlash emas, balki baholash, qadrlash va xotirani uyg'otishdan ham iborat bo'ladi.

⁵³ X. Sulton Boburiynoma. – Toshkent: Sharq, 1997. – 419 b.

Bu holat “Boburiynoma”ning adabiy mistifikatsiya asosidagi nasriy matn sifatidagi xususiyatini ham ochadi. Asarda tarixiy manbaga yaqinlashish mavjud, biroq bu yaqinlashish soʻzlarni mexanik takrorlash emas. Muallif tarixiy-siyosiy leksikani Boburga oid xotira, ziyorat, meros va ehtirom maydoniga koʻchiradi. Natijada “Boburnoma”dagi siyosiy-hujjatli qatlam “Boburiynoma”da badiiy-xotiraviy qatlamga aylanadi.

“Boburnoma” va “Boburiynoma”dagi tarixiy-siyosiy leksika qiyosi shuni koʻrsatadiki, bir matndan ikkinchi matnga oʻtgan mazmuniy maydon oʻzgarishsiz takrorlanmaydi. “Boburnoma”da *taxt, saltanat, viloyat, bek, navkar, qoʻrgʻon, darvoza* kabi birliklar tarixiy voqelikni aniq nomlash, siyosiy kurash va hukmdorlik muhitini hujjatli bayon etish vazifasini bajaradi.

“Boburiynoma”da esa shu leksik maydon *tarixiy xotira, Boburiylar merosi, ehtirom, ziyorat, milliy iftixor* va maʼnaviy davomiylik mazmunlari bilan kengayadi. Soʻzning vazifasi aniq nomlashdan badiiy-baholovchi talqinga oʻtadi. *Taxt* va *saltanat* tarixiy meros ramziga, *viloyat* va *makon* bildiruvchi birliklar xotira maydoniga, *qoʻrgʻon* va *darvoza* esa tarixiy tasavvur va badiiy manzara vositasiga aylanadi.

Tarixiy-siyosiy leksikaning semantik kengayishi ikki yoʻnalishda namoyon boʻladi, birinchidan, siyosiy-hokimiyat maʼnosi tarixiy-maʼnaviy meros maʼnosiga boyiydi, ikkinchidan, hujjatli bayon vositasi badiiy-taʼsirchan va lingvopoetik vositaga aylanadi. Bu esa “Boburiynoma”ni manba matn taʼsiridagi oddiy uslubiy taqlid emas, balki tarixiy leksik qatlamni yangi badiiy vazifaga yoʻnaltirgan asar sifatida baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. З.М. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт, 2002. – 563 б.
2. Х. Сulton Boburiynoma. – Toshkent: Sharq, 1997. – 419 b.
3. Холманова З.Т. “Бобурнома” лексикаси тадқиқи. Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2009.
4. Yoʻldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: A. Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 115 b.
5. Қўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Ўзбек тилининг функционал стиллари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1984.